

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ & ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
[13 - 16 Φεβρουαρίου 2019]

ISBN: 978-960-466-272-2

ΑΘΗΝΑ 2022

Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα-Δικαιώματα των Παιδιών στην Εκπαίδευση και ιδιαίτερα στα Προγράμματα Σπουδών της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης

Σταύρος Γιαγκάζογλου¹

Ορθόδοξη θεολογία και ανθρώπινα δικαιώματα

Η εποχή μας τραυματισμένη από ποικίλες κρίσεις και ανατροπές βρίσκεται διαρκώς αντιμέτωπη με το αίτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως μάλιστα αναδύεται έντονο στον σύγχρονο και ακόμη ρευστό πολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Η καταπάτησή τους είναι συχνό φαινόμενο ακόμη και από εκείνους που φέρονται ως εκφραστές, προστάτες ή υποστηρικτές τους. Τώρα μάλιστα που οι άλλοι και οι ξένοι δεν είναι πλέον αλλού, πέρα από τα δικά μας σύνορα, αλλά είναι εδώ ανάμεσά μας, ζουν μαζί μας, η παρουσία τους θέτει ερωτήματα που ουδέποτε μας απασχόλησαν πρωτύτερα. Ο ξένος, ο άλλος και ο διαφορετικός αποβαίνει οριακή εμπειρία ακόμη και για την ταυτότητα του εαυτού, αφού την θέτει διαρκώς υπό κρίση. Στα όρια του δυτικού πολιτιστικού παραδείγματος, που σαφώς διαπνέεται από το όνειρο της επιτυχίας και της οικονομικής ευμάρειας οι ξένοι –ιθαγενείς, μετανάστες ή πρόσφυγες– αντιμετωπίζονται συνήθως ως εργαλεία για την ευημερία και την πρόοδο άλλων, όχι τη δική τους. Όταν, στις αρχές του 21ου αιώνα, όλα τα ιδεολογικά οράματα γενικής ευτυχίας υποτάχθηκαν αμαχητί στη νεοφιλελεύθερη οικονομία και στην τεχνοκρατική οργάνωση, φάνηκε ξεκάθαρα πως όλα τα συστήματα σκέψης και οργάνωσης που προέκυψαν από την εποχή του Διαφωτισμού και μετά, υπηρέτησαν σφοδρές ανάγκες αναπλήρωσης και ατομικής χρησιμοθηρίας. Η εποχή μας αφηγείται την αλλόκοτη ιστορία μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας, η οποία θεωρεί ως καθήκον της να θηρεύει την απόλυτη ατομική επιτυχία και ευτυχία. Στους καιρούς της ύστερης νεωτερικότητας, στη δίνη της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, όταν όλες οι μεγάλες αφηγήσεις και παραδόσεις τίθενται εκ των πραγμάτων στο περιθώριο, τι καίριο και αυθεντικό νόημα ζωής για τον κόσμο, τον άνθρωπο και την ιστορία κομίζει μια συζήτηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την επικράτησή τους από τη σκοπιά της θεολογίας;

Ο σύγχρονος κόσμος βυθίζεται ολοένα και περισσότερο στην αλογία ενός νέου, τεχνολογικού τη φορά αυτή, μεσσιανισμού, με επίκεντρο τον μύθο της αέναης οικονομικής ανάπτυξης, της αέναης πληροφορίας, της αέναης κατανάλωσης και της αέναης ευφορίας... Κατά μία άποψη, διάφοροι αλλοτριωτικοί μηχανισμοί διαμορφώνουν σταδιακά ένα είδος πολιτιστικού αποχρωματισμού που σαρώνει κάθε πολιτισμική ετερότητα και ιδιομορφία, επιβάλλοντας παντού έναν κυρίαρχο τρόπο ζωής, ένα και μοναδικό πολιτισμικό παράδειγμα. Στο ανοικτό περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης, κατά μίαν άλλην αντίληψη, οι πολιτισμοί, οι γλώσσες, οι θρησκείες συναντώνται, ούτως ή άλλως, στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού πλουραλισμού και μπορούν να διαλεχθούν, πέρα από κάθε πολιτισμικό μονοφυσιστισμό, σε ένα

¹ Ο Σταύρος Γιαγκάζογλου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ).

νέο πεδίο δημιουργικής κριτικής της πραγματικότητας. Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να απειλεί με ισοπέδωση ή συρρίκνωση τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, αποβλέποντας στην επιβολή μιας πολιτιστικής μονοκαλλιέργειας σε πλανητική κλίμακα. Ωστόσο, παρέχει τη δυνατότητα κοινής προβληματικής, διαλόγου και δραστηριοποίησης σε κοινά ανθρώπινα προβλήματα και καταστάσεις. Άλλωστε, είναι συζητήσιμο κατά πόσον οι ελευθερίες και τα δικαιώματα του ατόμου, που συνιστούν το ιδεολογικό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, επιτρέπουν τη βίαιη επιβολή ενός και μόνου είδους πολιτισμού.

Μια βασική όψη της δυτικής νεωτερικότητας υπήρξε σαφώς η διακήρυξη για το τέλος της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, που σήμανε και ένα είδος αποχριστιανισμού της Ευρώπης. Η πίστη έγινε ιδιωτική υπόθεση και έπαψε να νοηματοδοτεί θεσμικά και εκ των έσω τον πολιτισμό, την κοινωνία και την ιστορία των δυτικών κοινωνιών. Στη μεταχριστιανική Ευρώπη, η πίστη μετασχηματίστηκε σταδιακά σε μια μορφή «κουλτούρας» και περιρρέουσας ατμόσφαιρας που διέρχεται πλέον μέσα από άλλους εκκοσμικευμένους δρόμους, πέραν της παραδοσιακής θεολογίας και της θεσμοποιημένης Εκκλησίας. Και, ενόσω σήμερα, ο κυρίαρχος πολιτισμός της αναπτύσσεται ερήμην της θρησκευτικής της παράδοσης, η Δύση έντρομη διαπιστώνει την επιστροφή του Θεού είτε με τη μορφή του θεοκρατικού Ισλάμ είτε με τη μορφή του θρησκευτικού φονταμενταλισμού γενικότερα. Φαίνεται πως το φάντασμα του θρησκευτικού φανατισμού, αλλά και του θρησκευτικού αποχρωματισμού, θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες του μέλλοντος. Για τον αμυντικό δυναμοκεντρισμό της αμερικανικής Δύσης, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, ο εχθρός είναι πλέον και αποδεδειγμένα το Ισλάμ. Ας θυμηθούμε τη σύγκρουση των πολιτισμών κατά Χάντινγκτον, που διακρίνονται ουσιαστικά με βάση τη θρησκεία αλλά και την τάση πολλών που υποτιμούν ακριβώς τον ρόλο της στη διαμόρφωση του πολιτισμού. Άλλωστε, η όποια επιστροφή της θρησκείας, τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και ιδιαίτερα στον δυτικό κόσμο, προβάλλει ως εναλλακτική λύση στον κίνδυνο του μηδενισμού, στο υπαρξιακό κενό αλλά και στην απαξίωση ή ακόμη και έκλειψη του συλλογικού και πολιτικού, που είναι ταυτόχρονα και έκλειψη του υποκειμένου.

Η διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυτή η Magna Charta της νεωτερικότητας, εξέφρασε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής και ανέτρεψε σταδιακά το αμετάβλητο για αιώνες παραδοσιακό κοσμοείδωλο, αλλά και κάθε μεταφυσική αυθεντία, εγκαινιάζοντας μια νέα κλίμακα αξιών σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου βίου. Πράγματι, τα ανθρώπινα δικαιώματα γεννήθηκαν ως υπέρβαση του πολιτικού απολυταρχισμού, αλλά και των θρησκευτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στη δυτική Ευρώπη. Ο άνθρωπος έγινε το κέντρο και η ιδρυτική αρχή της νέας εποχής, ο μόνος πρωταγωνιστής στο θέατρο της ιστορίας, ελεύθερος από κάθε μεταφυσική δέσμευση, διερευνά και ανακαλύπτει τις απέραντες δυνατότητές του. Η ιστορία του ανθρώπου αναδεικνύεται ως ο τόπος της προοδευτικής πραγμάτωσης της ελευθερίας του. Αρχικά ο χριστιανικός κόσμος της Δύσης, τόσο ο ρωμαιοκαθολικός όσο και ο προτεσταντικός, είδε με έντονη καχυποψία τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο αντιεκκλησιαστικός χαρακτήρας του Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης, αλλά και οι προτεσταντικές θέσεις για την ηθική και την ανθρώπινη ελευθερία δυσχέραναν την άμεση υιοθέτηση της

διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τον δυτικό χριστιανισμό. Σύντομα, όμως, πίσω από το πολιτικό μανιφέστο της αμερικανικής και της γαλλικής επανάστασης (1776 & 1789) και μέσα από μια σειρά πνευματικών, κοινωνικών και οικονομικών ανακατατάξεων ως τις μέρες μας η γενεαλογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων φανέρωσε τη βαθύτατα οικουμενική δυναμική της για την ελευθερία, την κοινωνική δικαιοσύνη, την ειρήνη και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Σήμερα πλέον αναγνωρίζεται ότι η προέλευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρά τον πολιτικό και εν πολλοίς εκκοσμικευμένο χαρακτήρα τους, σχετίζεται άμεσα με την ιστορία και με τον πολιτισμό του χριστιανισμού, με την αντίληψη της απόλυτης αξίας του ανθρώπου ως ελεύθερου όντος, με την ισότητα και αδελφοσύνη του ανθρωπίνου γένους. Συμφιλιωμένος με τη νεωτερικότητα, ο δυτικός χριστιανισμός, μάλιστα μετά τις τραυματικές εμπειρίες του 20ου αιώνα, έχει πλέον αναγνωρίσει και εγκολπωθεί τα ανθρωπίνια δικαιώματα, εντάσσοντάς τα οργανικά στη δική του ανθρωπιστική παράδοση. Πολλά από τα προγράμματα του ΠΣΕ, της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ή και νέα ρεύματα στη θεολογία, όπως η θεολογία της απελευθέρωσης, η θεολογία της ελπίδας, η φεμινιστική θεολογία, η μαύρη θεολογία φανερώνουν τη στράτευση του δυτικού χριστιανισμού για την υπέρβαση των ποικίλων κοινωνικών διακρίσεων.

Είναι γεγονός ότι η εμπερίστατη ιστορικά Ορθοδοξία δεν έλαβε ενεργό μέρος στις μεγάλες αλλαγές και ανακατατάξεις της νεωτερικότητας, αλλά μάλλον τις ακολούθησε παθητικά. Οι ραγδαίες πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές στον δυτικοευρωπαϊκό αλλά και στον παγκόσμιο χώρο πραγματοποιήθηκαν εν πολλοίς ερήμην της. Παρά τις στενές σχέσεις με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η Ορθόδοξη Εκκλησία και Θεολογία στον τόπο μας μάλλον κράτησε περισσότερο αμυντική στάση δίχως να διαλεχθεί έγκαιρα, γόνιμα και σε βάθος με το ρεύμα της νεωτερικότητας, το οποίο, ωστόσο, διαπότισε πλήρως τις δομές και την ίδια την πορεία του νεοελληνικού κράτους αλλά και ευρύτερα της νεοελληνικής κοινωνίας. Η Ορθοδοξία, λοιπόν, συναντά κάποια στιγμή και έκτοτε ζει και πορεύεται ούτως ή άλλως μέσα στον πολιτισμό της νεωτερικότητας, έχοντας, όμως, κρατήσει σε εκκρεμότητα τη σχέση και αναφορά της προς αυτήν τη νέα ιστορική και πολιτισμική συνθήκη. Ποια είναι ή ποια οφείλει να είναι η στάση της ιδιαίτερα προς τα ανθρωπίνια δικαιώματα; Η ορθόδοξη θεολογία διακηρύσσει ότι δεν αποτελεί μεταφυσική και άσαρκη διδαχή για τη ζωή του κόσμου και του ανθρώπου. Έχοντας στο επίκεντρό της τη θεολογική σημασία του προσώπου με καίριες ανθρωπολογικές και υπαρξιακές συνέπειες, δεν συμμαρξίζει τα φιλοσοφικά και θεολογικά συστήματα που τέθηκαν στο περιθώριο από τις ραγδαίες εξελίξεις κατά τη νεωτερική φάση του δυτικού πολιτισμού. Ωστόσο, στην εποχή της ραγδαίας εκκοσμίκευσης και της σύγχρονης πλουραλιστικής κοινωνίας η ορθόδοξη θεολογία κομίζει ουσιαστική πρόταση ζωής, νοήματος και πολιτισμού, προκειμένου να διαλεχθεί και να αναζωογονήσει τον βίο του ανθρώπου; Είναι ικανή να προσλάβει και να μεταμορφώσει τις αστοχίες και τα λάθη της νεωτερικότητας, αλλά και να αποδεχθεί τις κατακτήσεις και τα επιτεύγματά της; Είναι καιρός η Ορθοδοξία να προσπεράσει την αμυντική και απόμακρη στάση που τηρεί προς τη νεωτερικότητα και να υπερβεί πλέον τα προνεωτερικά σχήματα κατανόησης του ανθρώπου και του κόσμου. Είναι καιρός να επικαιροποιήσει κριτικά και

διαλεκτικά τη θεολογική μαρτυρία της, ώστε να συναντήσει γόνιμα και δημιουργικά τα αιτήματα αλλά και τα αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου.

Στο πνεύμα αυτό και με βάση τις αποφάσεις της πρόσφατης Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας² ο οικουμενικός πατριάρχης Βαρθολομαίος, μιλώντας το 2017 στη Γερμανία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, υποστήριξε ότι αποτελούν «ένα από τα μεγαλύτερα πολιτικά επιτεύγματα του ανθρώπου και ότι ανήκουν στον πυρήνα της εκκλησιαστικής μαρτυρίας στον σύγχρονο κόσμο»³. Έχοντας πλήρη επίγνωση αυτής της θέσης, ο οικουμενικός πατριάρχης αναφέρθηκε στην επίπονη πορεία της Ορθοδοξίας και των άλλων χριστιανικών παραδόσεων της Ευρώπης να αποδεχθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα λόγω επιφυλάξεων έναντι ορισμένων τάσεων του μοντερνισμού, επισημαίνοντας καίρια ότι οι αρνητικές πλευρές της νεωτερικότητας δεν αποτελούν την ουσία της. Αναφερόμενος ιδιαίτερα στους φόβους των ορθόδοξων έναντι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο οικουμενικός πατριάρχης επισήμανε ότι σε ορισμένους κύκλους ορθόδοξων⁴ παρατηρείται έντονος σκεπτικισμός, ο οποίος καταλήγει σε πλήρη άρνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως προϊόντων του πολιτισμού της δυτικής νεωτερικότητας. Ο δυτικός ηγεμονισμός με όχημα τον πολιτισμό της νεωτερικότητας και με καταλύτη τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιχειρεί να αλώσει τον ορθόδοξο πολιτισμό. Μάλιστα, για ορισμένους επικριτές, τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι παρά ο *φρονταμενταλισμός της νεωτερικότητας* και η αποθέωση του ατόμου.

Πράγματι, από τον Αυγουστίνο ως τον Διαφωτισμό, η δυτική παράδοση αποθέωσε τον εαυτό και την ταυτότητα μέσα από την έννοια του ατόμου ως σκεπτόμενου υποκειμένου. Ο Διαφωτισμός, τελικά, αγνόησε ή και εξοστράκισε την ετερότητα και τον ξένο, προετοιμάζοντας την ιδέα και πράξη της παγκοσμιοποίησης. Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας των ανθρώπων προωθεί την παγκόσμια ενότητα, ενθαρρύνοντας, όμως, και καλλιεργώντας τις διακρίσεις ανάμεσα σε εκείνους που ευδαιμονούν και σε εκείνους που δυστυχούν. Έτσι, ο δυτικός πολιτισμός παρέχει ευημερία μόνο στα αναπτυγμένα κέντρα του, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της γης καταδικάζεται στην αθλιότητα. Πελώριες μεταναστευτικές πιέσεις, από τον παλιό και τον νέο Τρίτο κόσμο, πολιορκούν ήδη τις κλεισμένες στα τείχη τους δυτικές «οάσεις ευημερίας». Γνώση, χρηστική αποτελεσματικότητα και αυτονομία του ατόμου συνθέτουν τα ιδεολογικά εργαλεία για την ανέγερση του οικοδομήματος της παγκοσμιοποίησης. Ό,τι δεν εξασφαλίζει ευδαιμονία και ευμάρεια στο άτομο είναι εξοβελιστέο

² Βλ. την Απόφαση «Η αποστολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον, Η συμβολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εις επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων».

³ Βλ. Rede des Ökumenischen Patriarchen Bartholomaios Konrad-Adenauer-Stiftung Berlin, 01.06.2017, «Orthodoxie und Menschenrechte», <https://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2310&tla=gr>

⁴ Βλ. Χρήστου Γιανναρά, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1998 και στο άρθρο του ίδιου, «Ανθρώπινα δικαιώματα και Ορθόδοξη Εκκλησία», στον συλ. τόμο Εμμανουήλ Κλάφη, *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο, Ένας οικουμενικός διάλογος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σσ. 160-168, αλλά και σε επίσημα κείμενα, όπως π.χ. στη «Βασική Διδασκαλία Σχετικά με την Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια, Ελευθερία και Δικαιώματα» της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πρβλ. Πορίσματα του 34ου Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Χριστιανικής Εστίας Πατρών διοργάνωσε και φέτος με θέμα: «Ανθρώπινα Δικαιώματα: Καπήλευση & Διασφάλιση», στον σύνδεσμο http://thriskeftika.blogspot.com/2019/02/blog-post_23.html (5.4.2019)

ή δευτερεύον. Ο ρόλος του κράτους και της κοινωνίας εξαντλείται στην με κάθε τμήμα διαφύλαξη της ελεύθερης και απρόσκοπτης επιλογής και πραγμάτωσης των επιθυμιών του ατόμου. Και όλα αυτά, βέβαια, ανήκουν αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο και καθόλου στη δημόσια σφαίρα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μελέτη της ετερότητας και διαφορετικότητας ως *εαυτός* ιστορικά θεωρήθηκε ο δυτικός εαυτός, δηλαδή, ο δυτικός άνθρωπος με όλα τα στερεότυπά του. Ακόμη και η αντίληψη περί παγκόσμιας ιστορίας δεν είναι παρά μια οφθαλμαπάτη και αυταρέσκεια της Ευρώπης, η οποία μετρούσε την ιστορία με πήχυ το δικό της παρόν, παρελθόν και μέλλον. Οι υπόλοιποι λαοί συμμετείχαν στην ιστορία αυτή μόνον ως παροδικές συναντήσεις, όποτε και εφόσον η Ευρώπη έκανε περίπατο στον τόπο τους, οδυνηρό γι' αυτούς, κερδοφόρο γι' αυτήν. Το άτομο του δυτικού πολιτισμού έχει μάθει και το θεωρεί αυτονόητο, όπως λέει ο Νίτσε, να θεωρεί τη δική του ιστορία ως παγκόσμια ιστορία και τα δικαιώματά του ως τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικά⁵. Η διαφορά αυτή κατανοήθηκε εν πολλοίς στη λογική της αποικιοκρατίας ως διαφορά του σύγχρονου με το πρωτόγονο ή ως «εκπολιτισμός» του άλλου. Αυτός ο επηρμένος όσο και ουτοπικός ευρωκεντρισμός κληρονομήθηκε από τους αποίκους του Νέου Κόσμου και μετεξελίχθηκε σε αμερικανοκεντρισμό, ο οποίος επιβλήθηκε παγκόσμια ως νέα τάξη πραγμάτων: η ανθρώπινη ιστορία βάδισε νομοτελειακά προς το δυτικό επίτευγμα της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, προσφέροντας έτσι «ιστορική νομιμοποίηση» στο αποικιοκρατικό και ιμπεριαλιστικό παρελθόν, αλλά και σε νέου τύπου κατακτητικές και «εκπολιτιστικές» διεισδύσεις και εξαμερικανισμούς όπου γης.

Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι στη μελέτη και κατανόηση του άλλου και της ετερότητας, των διαφορετικών και μη δυτικών κοινωνιών, ενεδρεύει πάντοτε ο κίνδυνος άσκησης εξουσίας και έκφρασης υπεροψίας. Ας έχουμε κατά νου ότι ο *άλλος* και ο *ξένος* ποτέ δεν είναι μονοσήμαντος. Πέρα από μίαν ουσιοκρατική αντίληψη, εγγενή άλλωστε στη δυτική σκέψη, ο άλλος είναι πολλά πράγματα. Απαιτείται, λοιπόν, έξοδος από το παλαιό παράδειγμα της αντικειμενικής κατανόησης της ετερότητας και αντίληψη ενός νέου παραδείγματος, ώστε να προσεγγίσουμε την ετερότητα ως *σχεσιακή* πραγματικότητα, που αποδεικνύει την τεράστια ποικιλία και τον πλούτο που υπάρχει στον κόσμο για όλους. Αν προσεγγίσουμε τον ίδιο μας τον εαυτό με αυτούς τους όρους, τότε τα σύνορα της ετερότητας γίνονται πιο αχνά.

Η σύγχρονη ρητορεία περί ετερότητας και πολυπολιτισμικότητας και η πολιτική της χρήση αναδεικνύει μία πληθώρα προβλημάτων. Πρόκειται για μια ισοπεδωτική πολιτική; Η διεθνοποίηση των συνθηκών ζωής και ο πλουραλισμός των μορφών διαβίωσης θα σημάνει μια κοινωνία-χωνευτήρι λαών και πολιτισμών που θα συμπεριλάβει τους πάντες σε μίαν άχρωμη και άοσμη ομογενοποίηση, σε έναν πολιτισμό χωρίς κέντρο; Κάθε ετερότητα θα διεκδικεί από την πολιτεία το δικαίωμα στη δική της ιστορία, στους δικούς της ιδρυτικούς μύθους, στη δική

⁵ Βλ. Στέλιου Ράμφου, *Νίτσε για καλό γούστο, Αφορμές πνευματικού αναπροσανατολισμού*, εκ. Αρμός, Αθήνα 2009. Πρβλ. Κώστας Δουζίνας, *Το Τέλος των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2007. Φριδερικός Νίτσε, «Για τη φυσική ιστορία του καθήκοντος και του δικαιώματος», στο Φρίντριχ Νίτσε, *Αυγή, Σκέψεις για τις ηθικές προλήψεις*, μετάφραση: Ελένη Καλκάνη, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα 1990.

της ταυτότητα; Ποιος μπορεί να είναι ο ρόλος των θρησκειών και των παραδοσιακών πολιτισμών στη σύγχρονη εποχή; Η παραδοχή της πολυπολιτισμικότητας εμπεριέχει και μιαν αντίφαση: μπορεί να σβήσει τον άλλο στην προσπάθεια να τον κάνει ορατό. Στη διαδικασία νομιμοποίησης του διαφορετικού, η αποδοχή περιλαμβάνει και έναν αναγκαίο βαθμό λήθης της ιστορίας του άλλου. Η έννοια της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ατόμου, στην οποία βασίζεται η παγκοσμιοποίηση, δεν επιτρέπει τη βίαιη επιβολή κανενός είδους πολιτισμού. Ούτε ενοχλείται από την ετερότητα και πολυπολιτισμικότητα. Αντίθετα την ενθαρρύνει ως έναν εμπλουτισμό της ατομικής τέρψης και ευδαιμονίας. Την εμπορευματοποιεί και την κάνει μέρος της παγκοσμιοποίησης.

Στις σύγχρονες τάσεις για την ερμηνευτική της ετερότητας, φανερώνεται μια παρήγορη εναλλακτική πρόταση στις πολώσεις της μετανεωτερικότητας μεταξύ της ταυτότητας του εαυτού και του άλλου. Η πρόκληση είναι τώρα να αναγνωρίσουμε τη διαφορά μεταξύ εαυτού και άλλου, δίχως να τους διαχωρίσουμε τόσο σχισματικά ώστε να μην είναι δυνατή καμία σχέση. Προς αυτή την κατεύθυνση, το *πρόσωπο* της ορθόδοξης παράδοσης, η λησμονημένη αυτή υπαρκτική κατηγορία, θα μπορούσε να συνδέσει ενοποιητικά και διαλεκτικά την *ταυτότητα* και την *ετερότητα*. Πέρα από την έννοια του ατόμου, που οδηγεί τόσο στην αυτάρκεια και στην εσωστρέφεια όσο και στον κολεκτιβισμό και στην ομαδοποίηση, το πρόσωπο φανερώνει την απόλυτη μοναδικότητα, που δεν αυτοβεβαιώνεται ναρκισσιστικά έναντι του άλλου, αλλά πηγάζει από μιαν αδιάρρηκτη σχέση με την ετερότητα. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει ταυτίσει το *πρόσωπο* με το *άτομο*. Εν τέλει, όμως, έχει απωλέσει το νόημα και το περιεχόμενο του προσώπου. Ενώ το άτομο είναι μια αυτοαναφορική και αυτοεπιβεβαιούμενη έννοια, το πρόσωπο δεν είναι μια απλή μονάδα, αλλά μια μοναδική, ανόμοια και ανεπανάληπτη ύπαρξη, η οποία πηγάζει από τη σχέση και κοινωνία με τους άλλους. Στη ορθόδοξη θεολογική παράδοση το πρόσωπο πηγάζει από τον κατ' εξοχήν «Άλλον», που είναι ο Θεός. Η σημασία του προσώπου ως ύπαρξη σε κοινωνία και σχέση μπορεί να προσανατολίσει προς έναν πολιτισμό που θα σέβεται τη διαφορά και την ετερότητα, που δεν θα φοβάται τον άλλον, όσο διαφορετικός και αν είναι αυτός, αφού θα αντλεί νόημα ακριβώς από αυτή τη σχέση ταυτότητας και ετερότητας.

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η σημαντική της ετερότητας κατανοείται στην εποχή μας περισσότερο ως ατομικό δικαίωμα και κοινωνική ανοχή στην έκφραση του διαφορετικού και του ξένου και φαίνεται ότι είναι προϊόν και επεξεργασία των ατομικών ή ανθρωπίνων δικαιωμάτων της όψιμης νεωτερικότητας στις νέες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Η μεταμοντέρνα αποδοχή της ετερότητας και αυτοδιάθεσης του ατόμου ως αυταξίας προβάλλει ως αναγκαίος όρος και εκσυγχρονιστικό πρόταγμα για τη διασφάλιση του πλουραλιστικού ιδεώδους με τελικό σκοπό τη συμβίωση και την ειρήνη στις παγκοσμιοποιούμενες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Εξάλλου, ο φόβος του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και της τρομοκρατίας, πέρα από κάθε συγκρουσιακή μεταξύ των πολιτισμών στρατηγική, επιβάλλει τον σεβασμό ή τουλάχιστον την ανοχή στη θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα του άλλου και κυρίως του ξένου και του μετανάστη. Πέρα από τη

ρητορεία για την ετερότητα, που μοιάζει να είναι ένα ιδεολόγημα της μόδας, προβλήματα όπως η φτώχεια και η εξαθλίωση, η έλλειψη ουσιαστικής αποδοχής του ξένου στις προηγμένες οικονομικά κοινωνίες, ο πραγματικός διάλογος μεταξύ των πολιτισμών, η ανταγωνιστική και υπερκαταναλωτική κοινωνία, η αλλοτρίωση και η μοναξιά του ανθρώπου των σύγχρονων κοινωνιών, δεν αντιμετωπίζονται απλώς με εκσυγχρονιστικά ευχολόγια και κανόνες ηθικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, μάλλον, μια αλλαγή της ατομοκρατικής και ωφελιμιστικής νοοτροπίας που γέννησε αυτά τα προβλήματα και έμπνευση για τη δημιουργία ενός άλλου πολιτισμού, που θα έχει στον πυρήνα του την ετερότητα ως άξονα αναφοράς και υπαρκτικής νοηματοδότησης του ανθρώπου και της ζωής του.

Δίχως να παραγνωρίζουμε τις ποικίλες στρεβλώσεις και ακρότητες της νεωτερικότητας, όπως ο ατομικισμός, ο ευδαιμονισμός, τη συχνά υποκριτική και επιλεκτική προάσπιση των δικαιωμάτων από ορισμένες χώρες, αλλά και την κρίση του νεωτερικού πολιτιστικού παραδείγματος, οφείλουμε από την πλευρά της ορθόδοξης θεολογίας να συμμετάσχουμε ενεργά στον σύγχρονο διάλογο για την κριτική και πλουραλιστική ανανοηματοδότηση του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μη χριστιανικές θρησκείες αντιτίθενται στα ανθρώπινα δικαιώματα, ακριβώς επειδή θεωρούν ότι είναι ιστορικά και πολιτιστικά μορφώματα της Δύσης ή ακόμη αποτελούν τη νέα ανθρωποκεντρική ιεραποστολή, έστω και εκκοσμικευμένα, της χριστιανικής ή της αθεϊστικής Δύσης έναντι άλλων θεοκεντρικών ή φυσιοκεντρικών πολιτισμών⁶.

Εφόσον αναγνωρίζουμε ότι «η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων είναι μέγιστο και πολύτιμο επίτευγμα», οφείλουμε όχι απλώς να δηλώσουμε ότι το «μείζον (η κοινωνία των προσώπων, η αποκάλυψη της μοναδικότητας του προσώπου, η ετερότητα και ελευθερία μέσω των σχέσεων κοινωνίας) δεν ακυρώνει ούτε αναιρεί το έλασσον (τη νομική, θεσμική και ομοιόμορφη προστασία κάθε ατόμου από την αυθαιρεσία της Δύναμης)», αλλά και να εργαστούμε έμπρακτα στην προοπτική της πλήρους ανακαίνισης, διαρκούς ανανοηματοδότησης και ολοκλήρωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για τον λόγο αυτό, θεωρούμε ότι το ζωτικό περιεχόμενο της θεολογικής έννοιας του προσώπου είναι ανάγκη να επεκταθεί με έναν πρωτότυπο και δημιουργικό τρόπο στο επίπεδο της ανθρωπολογίας, για να νοηματοδοτήσει στέρεα την απόλυτη αξία του *ανθρώπινου προσώπου*. Η θεολογική προσέγγιση της *ετερότητας* μπορεί να εμπνεύσει έναν πολιτισμό του προσώπου, να απεγκλωβίσει τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ατομοκεντρική και χρησιμοθηρική

⁶ Βλ. σχετικά Rede des Ökumenischen Patriarchen Bartholomaios Konrad-Adenauer-Stiftung Berlin, 01.06.2017, «Orthodoxie und Menschenrechte», <https://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2310&tla=gr> Για τα ανθρώπινα δικαιώματα βλ. την εργογραφία του Κωνσταντίνου Δεληγκωσταντή, «Δικαιώματα του Ανθρώπου και Χριστιανική Ανθρωπολογία, Αποκλίσεις και Συγκλίσεις», *Η καθ' ημάς Ανατολή*, 1/1993) 155-174 Τα *Δικαιώματα του Ανθρώπου, Δυτικό ιδεολόγημα ή οικουμενικό ήθος*;; εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1995 «Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου μεταξύ Διαφωτισμού και Χριστιανισμού», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης*, τόμος Ε', Αθήνα 2002, σσ. 303-319. «Ορθοδοξία και Δικαιώματα του Ανθρώπου, Προτάσεις για την υπέρβαση της άγονης αντιπαράθεσης «Ορθοδοξισμού» και «Φονταμενταλισμού της Νεωτερικότητας», *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2007.

κατοχύρωσή τους, συνδέοντας τα με το ήθος της κοινωνίας και της ελευθερίας ενός άλλου κοινωνιοκεντρικού πολιτισμού⁷. Η νοηματοδότηση, όμως, του ανθρώπινου βίου, πέρα από το ασφυκτικό πλαίσιο του πρακτικού μηδενισμού και του καταναλωτικού ευδαιμονισμού της σύγχρονης κοινωνίας, προϋποθέτει έναν γνήσιο και απροκατάληπτο διάλογο της θεολογίας με τις κατακτήσεις της νεωτερικότητας και του σύγχρονου κόσμου. Προς την κατεύθυνση αυτή χρειάζεται να πραγματώσει μια νέα ερμηνευτική θεώρηση της χριστιανικής ανθρωπολογίας, διακρίνοντας τι είναι θεμελιώδες και αμετάβλητο και τι αποτελεί απλώς πολιτισμικό και κοσμολογικό γλωσσάρι της εποχής. Στη θεολογική αυτή ερμηνευτική ως αναμέτρηση με τον πλουραλισμό και την ετερότητα σε οικουμενική διάσταση, η ορθόδοξη θεολογία οφείλει να αναδείξει το δυναμικό νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης σε διάλογο με τις αγωνίες και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Στο νέο περιβάλλον του πλουραλισμού, η χριστιανική θεολογία καλείται να διαλεχθεί δημιουργικά με την πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου. Οφείλει να επανεύρει την αληθινή οικουμενικότητα και ανεκτικότητα της, για να προσπεράσει τη μισαλλοδοξία και τον φανατισμό. Ο φανατικός είναι εκείνος που σφιχταγκαλιάζει την αλήθεια τόσο πολύ, ώστε τελικά την πνίγει. Η αλήθεια, λοιπόν, δεν είναι ανάγκη να εκλαμβάνεται ως δογματισμός και ιδεολογική αποκλειστικότητα, αλλά ως ερμηνευτική πρόταση και δυνατότητα να προσέλθει σε διάλογο και σχέση με τον άλλον. Ο κίνδυνος που απειλεί τη γνήσια θρησκευτική ζωή σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης δεν είναι άλλος από τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία. Αν η αλήθεια είναι κάτι που απλώς κατέχεται ή κληρονομείται ατομικά ή συλλογικά σαν ένα μουσειακό ή γνωστικό αντικείμενο του παρελθόντος, τότε η αλήθεια εμφανίζεται να έχει αιχμαλωτισθεί στο παρελθόν, δίχως να διαθέτει καμία κοινωνική δυναμική στο παρόν και στο μέλλον. Τότε ο φονταμενταλισμός είναι επί θύραις...

Η ορθόδοξη θεολογία ιδιαίτερα, η οποία έχει μιαν άλλη παράδοση στην ιστορική της διαδρομή, μπορεί και οφείλει να συνεργαστεί δημιουργικά και να προσανατολίσει προς μία οικουμενικότητα που θα σέβεται τη διαφορά και την ετερότητα. Συνάμα, μπορεί να κατανοήσει και αυτή ότι «η αλήθεια δεν αποδεικνύει τον εαυτό της θριαμβολογώντας βερμπαλιστικά πάνω στις άλλες αλήθειες...». Ο Θεός της ορθόδοξης παράδοσης δεν ταυτίζεται με έναν και μοναδικό πολιτισμό, αλλά σαρκώνεται μέσα σε κάθε ανθρώπινο πολιτισμό. Οι ιδέες περί αποκλειστικότητας και περιούσιου λαού του Θεού, που εμφιλοχώρησαν στις κατά τόπους

⁷ Βλ. σχετικά Ιωάννου Ζηζιούλα (Μητρ. Περγάμου), «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον. Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», στο συλλ. Τόμο *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 287-323. Χρήστου Γιανναρά, *Το πρόσωπο και ο έρωσ*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1987 του ιδίου, *Η απανθρωπία του δικαίωματος*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1998 του ιδίου, *Οντολογία της σχέσης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2004. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Πρόσωπο και ετερότητα. Δοκίμιο για μια θεολογία της ετερότητας», *Ίνδικτος* 21/2006, σσ. 87-125. Θεόδωρου Ζιάκα, *Η έκλειψη του υποκειμένου, Η κρίση της νεωτερικότητας και η ελληνική παράδοση*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001 του ιδίου, *Πέρα από το άτομο, Το αίνιγμα της ελληνικής ταυτότητας, γενική εισαγωγή*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2003 του ιδίου, *Αυτοείδωλον εγενόμην...*, *Το αίνιγμα της ελληνικής ταυτότητας Ειδική εισαγωγή*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2005 του ιδίου, *Ο σύγχρονος μηδενισμός*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2008.

αυτοκέφαλες Εκκλησίες και συνταυτίζουν την υπόστασή τους με μια εθνική, φυλετική ή κρατική οντότητα, δεν μπορούν να εκφράσουν την αλήθεια και καθολικότητα της Εκκλησίας.

Η σύγχρονη Ορθοδοξία δεν πρέπει να προσκολλάται άγωνα και να αναπολεί νοσταλγικά εξωραϊζοντας το ένδοξο βυζαντινό της παρελθόν, να κλείνεται σε ένα είδος ναρκισσιμού, δυναμοκεντρικής και ιδιοκτησιακής αντίληψης για την κατοχή της αλήθειας. Θα πρέπει επιτέλους να βρει τη χρυσή τομή ανάμεσα στην εκκοσμίκευση και στην προσπάθειά της να συμμετάσχει ενεργά στο ιστορικό γίνεσθαι. Είναι ιστορικό λάθος να κατασκευάζουμε ή να ανατρέχουμε νοσταλγικά σε πολιτιστικές εκφράσεις του παρελθόντος, που διαμορφώθηκαν κάτω από άλλες ιστορικές δομές και καταστάσεις, για να λύσουμε προβλήματα του παρόντος. Πίσω από την ιδεολογικοποίηση του ιστορικού παρελθόντος εκτείνεται ίσως ο φαντασιακός χαρακτήρας του μεγαλείου μιας διαχρονικής καθεστωτικής κοινότητας με ανυπέβλητες επιδόσεις στον πολιτισμό και στην ιστορία. Αν ο πολιτισμός συνιστά σάρκωση της αλήθειας της Εκκλησίας μέσα στην ιστορία, δεν χρειάζεται εξάπαντος να αποβαίνει νάρθηκας και σαρκοφάγος αυτής της αλήθειας, μονοπωλώντας την πολιτιστική έκφρασή της στο διηνεκές.

Η Εκκλησία, ωστόσο, δεν αντλεί το είναι της από πολιτιστικές πραγματικότητες του παρελθόντος αλλά από τα έσχατα της ιστορίας, από τη σχέση της με τη βασιλεία. Τούτο σημαίνει ακριβώς ότι η Εκκλησία δεν είναι ανάγκη να στρέφεται μονοσήμαντα στο παρελθόν από ένα είδος πολιτιστικής αυτάρκειας ή αναβάπτισης με τα κεκτημένα και μεγαλειώδη αλλοτινών εποχών. Ούτε ασφαλώς να επιδεικνύει, λόγω θεολογικής αφασίας, πότε εσωστρέφεια και αμηχανία, πότε αμυντική ή πολεμική διάθεση απέναντι στις νέες πολιτισμικές και κοινωνικές πραγματικότητες, αλλά χρειάζεται να διαλέγεται γόνιμα και δημιουργικά με το εκάστοτε παρόν, εξαιτίας ακριβώς αυτής της εσχατολογικής της προοπτικής. Ο πρόσκαιρος και μεταβατικός χαρακτήρας της ιστορίας δεν αφήνει περιθώρια στην Εκκλησία να ταυτίζει το όραμά της για τη νέα πολιτεία του Θεού, του ανθρώπου και του κόσμου, με μια συγκεκριμένη έκφραση συλλογικότητας, π.χ. τη χριστιανική αυτοκρατορία, το χριστιανικό έθνος ή κράτος, μία συγκεκριμένη φυλετική ή πολιτιστική ιδιαιτερότητα κ.λπ. Η εμπειρία της αρχέγονης Εκκλησίας, που ενώ μάτωνε με τους διωγμούς ζύμωσε πολιτισμούς και λαούς, φανερώνει ότι η θεολογία της ετερότητας είναι σε τελευταία ανάλυση μια πραγμάτωση της εσχατολογικής προοπτικής της Εκκλησίας και σαφέστατα δεν αποτελεί μια συγκρητιστική θεολογική προσέγγιση, όπου όλα απαξιώνονται ενόψει της παγκοσμιοποίησης.

Η ορθόδοξη θεολογία οφείλει να πραγματοποιήσει ένα δημιουργικό άνοιγμα προς τον πολυπολιτισμικό κόσμο μας, προσλαμβάνοντας τα προβλήματα και τους προβληματισμούς του. Χρειάζεται μια νέα προσέγγιση των σημερινών κοινωνικών και πολιτιστικών πραγματικοτήτων του κόσμου μας, μέσα από μια *θεολογική και κριτική προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας*, που δεν θα έχει ωστόσο τίποτε κοινό με το πνεύμα του συγκρητισμού. Στοιχεία μιας τέτοιας θεώρησης όπως ο αλληλοσεβασμός, η αποδοχή και η ειρηνική συνύπαρξη με τη θρησκευτική ή όποια άλλη ετερότητα, είναι διάσπαρτα μέσα στη Βίβλο και στα πατερικά κείμενα. Απαιτείται σαφώς μία άλλη νοοτροπία και ένας άλλος προσανατολισμός για την αναγνώρισή τους.

Το δόγμα της δημιουργίας επισημαίνει, πέρα από τη διαλεκτική κτιστού και ακτίστου, ότι ο

άνθρωπος και ο κόσμος είναι δημιουργήματα «καλά λίαν» του Θεού. Η διήγηση της Βαβέλ υπενθυμίζει την αρχική ενότητα και διάσπαση, την κοινή καταγωγή, την αφετηρία μιας πολυπολιτισμικής πραγματικότητας, μέσα από την ποικιλία γλωσσών και πολιτισμών. Ολόκληρη η ιστορία του λαού του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη φανερώνει έναν Θεό του σύμπαντος κόσμου που επιλέγει πολλούς και ποικίλους δρόμους προσέγγισης με τους ανθρώπους. Στο σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία των ανθρώπων εντάσσονται όλες οι θρησκευτικές παραδόσεις. Από μια άλλη σκοπιά και η Βίβλος δεν είναι μόνο θεόπνευστο έργο αλλά και ιστορικό προϊόν και μαρτυρία πολυπολιτισμικών και πολυθρησκευτικών σχέσεων. Στην Παλαιά Διαθήκη, ο Ισραήλ οφείλει να μην καταπιέζει τους ξένους γιατί ήταν κάποτε ξένος και αυτός. Εξ άλλου, η πρόσληψη πολιτιστικών στοιχείων και από άλλους λαούς και η μετέπειτα εκθεολόγησή τους, είναι δυνατό να μας οδηγήσει σε αυτό που θα ονομάζαμε ανακάλυψη της ξενικότητας μέσα στα ίδια τα βιβλικά κείμενα. Η Καινή Διαθήκη οριοθετείται πέρα από την αποκλειστικότητα του περιούσιου λαού. Ο πλησίον είναι ο άλλος, ο έτερος, όπως και ο Θεός είναι ο απόλυτος Άλλος, ο όντως Έτερος προς τον άνθρωπο, που γίνεται αδελφός. Συνεπώς, η αποδοχή του άλλου και της ετερότητας δεν αποτελεί απλώς ένα ακόμη παράδοξο αίτημα της μετανεωτερικότητας και της πολυπολιτισμικότητας, αλλά βρίσκεται ακριβώς στην καρδιά της θεολογικής μας παράδοσης. «Εν τη οικία του πατρός μου μοναί πολλάι εισιν» (Ιω. 14,2). Στην Καινή Διαθήκη μπορεί κανείς να προσεγγίσει μια σειρά από θεολογικούς τόπους της ετερότητας, όπως οι παραβολές του Καλού Σαμαρείτη και της Κρίσεως. Το ιδρυτικό γεγονός της Εκκλησίας στην Πεντηκοστή σημαίνει πρόσληψη της προσωπικής ετερότητας αλλά και της πολυπολιτισμικότητας των λαών και των γλωσσών στην προοπτική του σώματος του Χριστού. Η εμπειρία και δυναμική της αρχαίας Εκκλησίας στο σύνολό της φανερώνει σαφέστατα πολυπολιτισμικές προοπτικές. Μια ερμηνευτική προσέγγιση της αρχέγονης χριστιανικής κοινότητας, η ίδια η εκκλησιολογία του Αποστόλου Παύλου, η Αποστολική Σύνοδος και το άνοιγμα προς τους εθνικούς σηματοδοτούν τις απαρχές μιας νέας πραγματικότητας. Οι άνθρωποι δεν πρέπει να είναι Ιουδαίοι ή να εφαρμόζουν τον Μωσαϊκό Νόμο για να ενταχθούν στην Εκκλησία. Η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος δεν επιβάλλει μια αναγκαστική ομοιομορφία με απαρέγκλιτους κανόνες και κατηγορικές προσταγές. Αντίθετα, φωτίζει την προσωπική ετερότητα του κάθε μέλους της εκκλησιαστικής κοινότητας και την ανάγει σε αρμονική αλληλεξάρτηση με τα άλλα, οικοδομώντας την ενότητα του σώματος. Το δόγμα της Αγίας Τριάδος συνιστά την απόλυτη κατάφαση της προσωπικής ετερότητας μέσα στην αγαπητική ομοουσιότητα, κοινωνία και αλληλοπεριχώρηση. Και αυτή «η ετερότητα είναι *συστατική* της ενότητας, και όχι επακόλουθό της». Η Χριστολογία των δύο φύσεων αποκαλύπτει την ένωση των όντως διαφορετικών κατά τη φυσική τους ετερότητα στο πρόσωπο του Θεανθρώπου, την ξενικότητα του Θεού στον κόσμο και την τραγικότητα της ξενιτείας του ανθρώπου: «Δος μοι τούτον τον ξένον... τον εκ βρέφους ως ξένον ξενωθέντα τω κόσμω»⁸. Η εκκλησιολογία του Σώματος του Χριστού αποκαλύπτει τη δυνατότητα ένωσης των

⁸ Βλ. Πρόκειται για απόσπασμα ομιλίας του Επιφανίου, επισκόπου Σαλαμίνας της Κύπρου (4ος-5ος αι.), το οποίο μελοποιήθηκε ως *Ιδιόμελον στιχηρόν* από τον Γεώργιο Ακροπολίτη (13ος αι.) και ψάλλεται τη Μεγάλη Παρασκευή μετά την περιφορά του Επιταφίου.

πολλών στον Ένα Χριστό, όπου οι πολλοί συνάπτονται και γίνονται αλλήλων μέλη. Γιατί η Εκκλησία είναι η συναγωγή των πριν διεστώτων, αλλά και η ποικιλία των χαρισμάτων. Εξ άλλου, η εκκλησιολογία στην Ορθόδοξη Παράδοση εκκινεί από την ιδιαιτερότητα της τοπικής Εκκλησίας και κατόπιν αναφέρεται στην κοινωνία των τοπικών Εκκλησιών και όχι σε κάποια γενική και παγκόσμια ομοιόμορφη Εκκλησία. Κοινωνία και ετερότητα, ενότητα και πολλαπλότητα συμπίπτουν, αντανακλώντας το δόγμα της Αγίας Τριάδος. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία επισημαίνει την καθολικότητα και πληρότητα του ανθρώπου σε κάθε ανθρώπινο πρόσωπο, την αλήθεια του ως μοναδικού, ανόμοιου και ανεπανάληπτου προσώπου, ως μιας σχεσιοδυναμικής ύπαρξης που αποκτά ταυτότητα μέσω της σχέσεως με μια άλλη προσωπική ετερότητα. Η σχέση του ανθρώπου με την ετερότητα του κόσμου και της φύσης φανερώνει την ευθύνη του απέναντι στην υπόλοιπη δημιουργία. Ο άνθρωπος καλείται να οδηγήσει την κτίση σε κοινωνία μαζί του, καλλιεργώντας την αισθητικά μέσω της προσωπικής δημιουργίας του και όχι να την καθυποτάξει ή να την αφομοιώσει μη σεβόμενος την ετερότητά της. Κατά μία έννοια η *ορθοδοξία* σήμαινε τελικά κατάφαση στη σχέση κοινωνίας και ετερότητας, ενώ η *αίρεση* επέμεινε στον άκαμπτο μονισμό της πραγματικότητας, στην καλλιέργεια των μανιχαϊστικών αντιθέσεων και στον μονοδιάστατο άνθρωπο. Το ασκητικό ήθος, εξ άλλου, δεν συνιστά ατομικό αλλά κατ' εξοχήν *γεγονός κοινωνίας*. Είναι η προσωπική εμπειρία της θυσιαστικής αυθυπέμβασης από κάθε αδιέξοδη εμμονή στην αυτάρκεια της ύπαρξης, το *κοινωνικό* και *κενωτικό άνοιγμα* του προσώπου στη ζωή της κοινότητας ως συνύπαρξη και σχέση με τα άλλα μέλη, η κατάφαση στη ζωή ως αγάπη και ελευθερία. Η ανθρώπινη προσπάθεια δεν κατορθώνει, παρά μόνο αποδέχεται ελεύθερα και οικειώνεται αγαπητικά τον τρόπο υπάρξεως του Θεού.

Ακόμη, η κατηγορία του ξένου, της φιλοξενίας και της ξενικότητας ως υπαρξιακής κατάστασης είναι ανάγκη κατάλληλα να αξιοποιηθεί σε μία θεολογία της ετερότητας. Ο Θεός είναι ο παντοτινός ξένος για την ανθρώπινη ύπαρξη, η χριστιανική κοινότητα βιώνει την ξενικότητα ως «πάροικος και παρεπίδημος» στον κόσμο, αφού η βασιλεία του Θεού είναι η εσχατολογική προοπτική της. Ο ξένος δεν είναι εχθρός, αλλά φίλος και επισκέπτης, επειδή κανείς δεν είναι ιδιοκτήτης στον κόσμο αυτό που δεν είναι παρά ξενοδοχείο και σύναξη των ετέρων. «Επειδή οι λαοί είτε θα χαθούν στη διάσπασή τους, είτε θα επιζήσουν μόνο σε μια νέα κοινωνία», η διαθεσιμότητα του διαλόγου μεταξύ των πολιτισμών και των θρησκειών αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση. Στο κέντρο του διαλόγου θα πρέπει να βρίσκονται οι άνθρωποι των άλλων θρησκειών και ιδεολογιών και όχι αφηρημένα και απρόσωπα συστήματα. Ο διάλογος αυτός μπορεί να προσανατολίζεται και να δομείται στη βάση του *Ματθ. 7,12*, «να κάνουμε στους άλλους αυτό που θα θέλαμε αυτοί να κάνουν σε μας». Να γίνεται αποδεκτός ο πλουραλισμός των ιδεών, των σκέψεων, της ζωής και των δομών. Ο Θεός, άλλωστε «ουκ αμάρτυρον αυτόν αφήκεν» (*Πραξ. 14,17*), σημάδια του υπάρχουν και στους άλλους πολιτισμούς και στις θρησκείες. Τούτο δεν συνιστά σαφώς κάποια ανερμήνευτη φυσική αναγκαιότητα, αλλά υπογραμμίζει τη θετική αξία της ετερότητας μέσα στην πρόνοια του Θεού να αποκαλύπτεται και να συνομιλεί με την ποικιλομορφία του κόσμου του. Το χρέος της αναζήτησης της ενότητας και πολλές άλλες παράμετροι της θεολογίας της Εκκλησίας μπορούν

να συνεισφέρουν στη δημιουργική και έμπρακτη απάντησή της στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας. Η πολυπολιτισμικότητα των συγχρόνων κοινωνιών προκαλεί την Ορθοδοξία να ανακαλύψει μέσα από την ετερότητά της τα στοιχεία ταυτότητας και όχι αντίθεσης με άλλες συλλογικότητες που επιμένουν στην ετερότητά τους για να συνυπάρξουν ειρηνικά και δίκαια στον ίδιο ζωτικό χώρο.

Η πρόσληψη και μεθερμηνεία χριστιανικών κατά βάση αρχών, όπως είναι η ανοικτότητα, η νηφαλιότητα, η οικουμενικότητα, η αποδοχή και ο σεβασμός του άλλου και του πολιτισμού του, η ειρηνική συνύπαρξη, ο διάλογος, η ελευθερία κ.ά., μας οδήγησαν στην εκπόνηση των νέων Προγραμμάτων Σπουδών ήδη από το 2010, ύστερα από μια μακρά διαδικασία ώσμωσης και προβληματισμού στους κόλπους των θεολόγων εκπαιδευτικών που ξεκίνησε από τη δεκαετία του '80. Όταν η διαθεματικότητα και διεπιστημονικότητα ως συνάντηση, διάλογος και ώσμωση όλων των γνωστικών αντικειμένων, διαπέρασε και τυπικά στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, όταν η διαπολιτισμική διάσταση, η ανακαλυπτική και διερευνητική μάθηση φανέρωσε τις νέες δυνατότητες της εκπαίδευσης. Το μάθημα των Θρησκευτικών προχώρησε σχεδόν πρωτοπόρο σε μια αναπλαισίωση του θεολογικού και παιδαγωγικού του χαρακτήρα, αλλάζοντας μέθοδο, φυσιογνωμία και χαρακτήρα, κομίζοντας μια άλλη μαρτυρία για την αλήθεια και ποιότητα της ζωής του ανθρώπου και του κόσμου, επιχειρώντας πλέον να συναντήσει με σεβασμό και κατανόηση τον άλλο στο πρόσωπο του ετερόδοξου, του ετερόθρησκου, του αδιάφορου, του άθεου.

Συνδιαμορφώνοντας τον ενεργό πολίτη: Ο ρόλος του σχολείου στην εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Οι άνθρωποι στην εποχή μας όλο και περισσότερο υπερβαίνουν την τοπικότητά τους, καθώς η ανάπτυξη στις επικοινωνίες, η τεχνολογία, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και γενικότερα ο σύγχρονος τρόπος ζωής ανοίγει τις τοπικές κοινωνίες σε παγκόσμια διάσταση, διευρύνοντας τους ορίζοντες στην πληροφόρηση, στη διαπολιτισμική επικοινωνία, αλλά και τις δυνατότητες συνεργασίας και συμβίωσης. Συνάμα, μια σειρά από αρνητικές όψεις όπως η οικονομική κρίση, η κοινωνική ανισότητα, οι πολεμικές συρράξεις οδηγούν μεγάλες ομάδες πληθυσμού στην αναγκαστική μετανάστευση προς την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Σε αυτό το πλαίσιο κάνουμε λόγο για την ανάδυση ενός νέου ανθρωπολογικού προτύπου, ενός νέου *homo universalis*, ο οποίος υπερβαίνει την κλειστή και περιχαρακωμένη χωροταξικά και πολιτισμικά ταυτότητά του και ανοίγεται σε μια διαλεκτική σχέση με τις οικουμενικές διαστάσεις του κόσμου. Πρόκειται για τη σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας και ανοικτής στον διάλογο και στην επικοινωνία ταυτότητας, του ενεργού πολίτη του κόσμου, ταυτότητα η οποία είναι, μεταξύ άλλων, άρρηκτα συνδεδεμένη με τα ανθρωπίνια δικαιώματα, με τη δημοκρατία και με την κοινωνική δικαιοσύνη, με τις διάφορες εκφράσεις του πολιτισμού σε παγκόσμια κλίμακα, με τις θρησκευτικές ή μη θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων.

Ένας τέτοιος προσανατολισμός για την εκπαίδευση σημαίνει ότι θα πρέπει, το πλαίσιο της έννοιας του ενεργού πολίτη του κόσμου και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης να εστιάζει στα δικαιώματα του ανθρώπου, στον σεβασμό και στην αποδοχή της πολιτισμικής και θρησκευτικής ετερότητας, στην αλληλογνωριμία, στην αλληλεγγύη, στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, στην υπέρβαση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων, στην ισότητα και στην κοινωνική δικαιοσύνη, αποσκοπώντας στη διαμόρφωση ενός άλλου ήθους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση καλλιεργεί και αναπτύσσει την ιδιότητα του ενεργού πολίτη, μετατρέπει το σχολείο σε χώρο διαλόγου, γνωριμίας, κοινωνικοποίησης και ευαισθητοποίησης, σε χώρο κοινής ζωής, στρέφοντας το ενδιαφέρον και τον προβληματισμό των παιδιών και των εφήβων σε θέματα όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η βία, η φτώχεια, η κοινωνική ανισότητα, η μετανάστευση, η ξеноφοβία, η θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα. Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του ενεργού πολίτη και συνάμα η εκπαίδευση για τον σεβασμό της θρησκευτικής ετερότητας ως βασικές συνιστώσες της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης βασίζονται στη βιωματική και συμμετοχική μάθηση μέσα από διαδραστικές στρατηγικές διδασκαλίας και μάθησης. Εμπνέουν στα παιδιά και στους νέους όχι μόνο να ονειρεύονται έναν καλύτερο κόσμο, αλλά ήδη να μαθαίνουν να ζουν μαζί, να διαμορφώνουν και να συμμετέχουν σε έναν κόσμο αλληλεγγύης, αμοιβαίας γνωριμίας και αλληλοσεβασμού στην πράξη. Μέσα από τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ο νέος άνθρωπος μαθαίνει να ζει και να πράττει με τους άλλους, να συνεργάζεται μαζί τους, να συνυπάρχει και να ζει μια ολοκληρωμένη ζωή με ιδανικά την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ισότητα, την αξιοπρέπεια και την ειρήνη.

Το σύγχρονο σχολείο, εντάσσοντας στους μαθησιακούς στόχους του αυτή τη μορφή εκπαίδευσης συνδέεται με τα δικαιώματα του ανθρώπου, με τη δημοκρατική εκπαίδευση και πρωτίστως με τη διαμόρφωση μιας ασφαλούς σχολικής ζωής, όπου η ενσυναίσθηση, ο σεβασμός απέναντι στη θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα, η εξασφάλιση ίσων ευκαιριών όσον αφορά στην πρόσβαση και στην παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού για όλους, η αποτροπή ρατσιστικών συμπεριφορών μετουσιώνονται σε καθημερινό βίωμα και δεν αποτελούν αποσπασματικές και μεμονωμένες δράσεις.

Τα νέα Προγράμματα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου και Λυκείου

Ως γνωστόν, το 2010-2011 το Υπουργείο Παιδείας αποφάσισε τη δημιουργία νέων Προγραμμάτων Σπουδών (ΠΣ) για την υποχρεωτική εκπαίδευση. Βασικό χαρακτηριστικό της νέας αυτής παρέμβασης υπήρξε ο παιδαγωγικός αναπροσανατολισμός της διδακτικής διεργασίας στην κατεύθυνση της διερευνητικής, βιωματικής και συνεργατικής μάθησης. Η αλλαγή αυτή κρίθηκε αναγκαία, με βάση τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης και διδακτικής αλλά και το αίτημα υπέρβασης χρόνιων αγκυλώσεων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στο πλαίσιο της ευρύτερης αλλαγής, μεταξύ όλων των μαθημάτων, εκπονήθηκε νέο Πρόγραμμα

Σπουδών και στο μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ). Ακολούθως, το 2014-2015 εκπονήθηκε ως φυσική συνέχεια το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά για το Λύκειο.

Σταθερή επιδίωξη των νέων ΠΣ είναι η υπέρβαση της διελκυστίνδας μεταξύ του κατηχητικού και του θρησκευολογικού προτύπου. Το ΜτΘ συνιστά γνωριμία με τα μορφωτικά αγαθά, τις αξίες και τον πολιτισμό που διαμόρφωσε ο Χριστιανισμός και ιδιαίτερα η Ορθόδοξη Παράδοση, ενώ παράλληλα διδάσκει στοιχεία από τις δύο άλλες χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης, καθώς και στοιχεία για ορισμένες από τις μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα την ελληνική κοινωνία. Ακόμη, τα κοινωνικά και υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου προσεγγίζονται με πνεύμα διαλόγου, ελευθερίας και καταλλαγής, χωρίς ομολογιακή εμμονή, κατηχητισμό, φανατισμό ή μισαλλοδοξία. Με άλλα λόγια, το σύγχρονο μάθημα των Θρησκευτικών βοηθά στην κατανόηση της παράδοσης και εκφράζει τον θρησκευτικό πολιτισμό μας με σεβασμό προς κάθε ετερότητα. Στο πλαίσιο της αποδοχής του πλουραλισμού και της διαπολιτισμικής προσέγγισης ως αφετηρίας για οποιαδήποτε σοβαρή εκπαιδευτική θεωρία και πρακτική, η θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών καλείται να διαδραματίσει σοβαρό ρόλο στη δυνατότητα των μαθητών να διαχειρίζονται υπεύθυνα και δημιουργικά τον πλουραλισμό στη ζωή τους και τον διάλογο με τον «άλλον» και το «διαφορετικό».

Επισημαίνεται ότι τα νέα αυτά προγράμματα σπουδών είναι *παιδαγωγικά και διδακτικά εργαλεία* αποκλειστικά για τον εκπαιδευτικό και, επομένως, δεν είναι διδακτικά εγχειρίδια για τους μαθητές, όπως εσφαλμένα θεωρήθηκε από διάφορους σχολιαστές του. Είναι φυσικό σε μια προσπάθεια ανανέωσης του ΜτΘ να γίνεται αναθεώρηση και αναπροσαρμογή της μέχρι τώρα «διδασκαλίας ύλης» του μαθήματος, να προτείνονται νέες θεματικές επιλογές για κάθε τάξη με βάση τις σύγχρονες παιδαγωγικές και επιστημονικές ως προς το γνωστικό αντικείμενο αρχές, οι οποίες αναλύονται στα προλεγόμενα των δύο προγραμμάτων, καθώς και στους Οδηγούς για τον Εκπαιδευτικό. Η διαδικασία αυτή έχει ακολουθηθεί πολλές φορές στο παρελθόν, όπως ακριβώς συμβαίνει και σήμερα με όλα τα μαθήματα σε όλες τις βαθμίδες και τις τάξεις του σχολείου.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδιαίτερα τα δικαιώματα των παιδιών όχι απλώς είναι ορατά και διατρέχουν τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα, τα βασικά θέματα και τις ποικίλες δραστηριότητες στα νέα προγράμματα σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου και Λυκείου, αλλά αποτελούν καθοριστικό πλαίσιο και έναν από τους θεμελιώδεις άξονες μέσω του οποίου αναπτύσσεται ή όλη φιλοσοφία, τα περιεχόμενα και η δομή τους. Ευθύς εξαρχής αναγνωρίζεται ότι η βάση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στον ευρωπαϊκό χώρο είναι πλέον «το δικαίωμα όλων των παιδιών για θρησκευτική εκπαίδευση, γεγονός που λειτουργεί ως βασικός μοχλός για την αρτιότερη οργάνωσή της». Στην προοπτική αυτή ακριβώς αναπτύχθηκαν τα νέα προγράμματα σπουδών στα Θρησκευτικά, στοχεύοντας σε ένα μάθημα στο οποίο η συμμετοχή όλων των παιδιών χωρίς καμιά διάκριση και ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους θεωρείται αυτονόητη όσο και αναγκαία. Το νέο μάθημα Θρησκευτικών στοχεύει, λοιπόν, στην εξασφάλιση θρησκευτικής εκπαίδευσης σε όλους τους μαθητές χωρίς εξαιρέσεις.

Παράλληλα, λαμβάνεται υπόψη ότι η θρησκευτική απομόνωση καθώς και οι πολιτικές ή ιδεολογικές χρήσεις της θρησκείας είναι δυνατό να δημιουργούν σοβαρούς κινδύνους, οι οποίοι είναι δυστυχώς πλέον ορατοί στον ίδιο τον ευρωπαϊκό χώρο. Αυτονόητα προβάλλει η ανάγκη να αναδειχθούν οι θρησκευτικές αξίες σε πεδία διαλόγου και αλληλογνωριμίας, συνάντησης και ειρηνικής συνύπαρξης, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές, πολιτισμικές και πολιτικές διαφορές τους. Παρά τις υπάρχουσες δυσκολίες, θεωρήσαμε ότι καίρια θέματα για τα δικαιώματα του ανθρώπου, όπως η δικαιοσύνη, η ειρήνη, η καταλλαγή, η κοινωνική συνοχή, η ανεξιθρησκία, η ευθύνη για τον κόσμο, η αναζήτηση προσωπικού νοήματος, συνάντησης και σχέσης με τον Θεό και με τον άλλο, η δημιουργικότητα, η ηθική συμπεριφορά, η ευθύνη για τα κοινωνικά προβλήματα είναι δυνατόν να αποτελέσουν δυνατότητα και ευκαιρία, ώστε όχι μόνο να εξεταστούν ζητήματα αποκλεισμού και προκατάληψης απέναντι στη θρησκευτική διαφορετικότητα, αλλά ταυτόχρονα να εξεταστούν και να αξιολογηθούν οι βασικές προϋποθέσεις και δυνατότητες για την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων σε συνθήκες ευημερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Προκειμένου να καταστεί δυνατός ένας τέτοιος περιεκτικός αναπροσανατολισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη χώρα μας, η φυσιογνωμία του υπάρχοντος μαθήματος σαφώς διευρύνθηκε. Προσλαμβάνοντας και εφαρμόζοντας το αίτημα του *θρησκευτικού γραμματισμού* ως καίρια διάσταση της θρησκευτικής αγωγής, το μάθημα δεν αναπαράγει απλώς μια περικλειστή ομολογιακή ταυτότητα, αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωση ανθρώπων με θρησκευτική αυτοσυνειδησία και δεκτικότητα στον διάλογο με το διαφορετικό. Ο θρησκευτικός γραμματισμός βασίζεται αφενός στους κανόνες της παιδαγωγικής και επιστημονικής γνώσης και στοχεύει στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών με τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις ζωής που παρέχει για τις θρησκείες και από τις θρησκείες, εφαρμόζοντας μια διερευνητική, ερμηνευτική και διαλογική μαθησιακή προσέγγιση. Αφετέρου, όμως, ο θρησκευτικός αυτός γραμματισμός επιχειρεί να εφαρμόσει στην εκπαιδευτική πράξη τις συνέπειες μιας ορθόδοξης θεολογικής ανθρωπολογίας, η οποία έχει στο επίκεντρό της την απόλυτη αξία και μοναδικότητα του ανθρώπινου προσώπου. Δεν είναι δυνατόν το μάθημα των Θρησκευτικών να υποστηρίζει θεωρητικά τον διάλογο, την καταλλαγή και την συνύπαρξη και να καθιστά άορατο και ανύπαρκτο στα περιεχόμενά του τον θρησκευτικά άλλο και τον διαφορετικό, να μην έχει δηλαδή θεωρήσεις διαχριστιανικής και διαθρησκειακής μάθησης, διαλόγου, συνεργασίας και συλλογικότητας. Συνεπώς, τα νέα προγράμματα σπουδών στα Θρησκευτικά προσδιορίζουν «ένα διευρυμένο και με σαφείς θεολογικές προϋποθέσεις μάθημα, το οποίο εξετάζει με ερευνητικό, κριτικό και διαλεκτικό τρόπο τη συνεισφορά κάθε θρησκευτικής παράδοσης στην ιστορία και στον πολιτισμό, αποβλέποντας στον θρησκευτικό γραμματισμό, αλλά και στην ευαισθητοποίηση και στον αναστοχασμό των μαθητών απέναντι στον δικό τους θρησκευτικό προβληματισμό και το πώς αυτός αντικατοπτρίζεται στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων». Συνάμα, πρόκειται για μία παιδαγωγικά ευαίσθητη, ευέλικτη και πολυεπίπεδη πρόταση θρησκευτικής εκπαίδευσης, η οποία βασίζεται στο ισχύον νομικό πλαίσιο και ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Ο εκτεταμένος δημόσιος διάλογος, αλλά και ο θεσμικός διάλογος μεταξύ φορέων και

κυρίως μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας, κατέστησε σαφές ότι τα νέα προγράμματα σπουδών στα Θρησκευτικά έχουν ως επίκεντρο την Ορθόδοξη Παράδοση, διασώζουν εύλογες και αναγκαίες ισορροπίες ανάμεσα στο οικείο και στο διαφορετικό, δίχως να μετατρέπουν το μάθημα σε θρησκευιολογία.

Ο διευρυμένος χαρακτήρας του μαθήματος των Θρησκευτικών

Η πρόταση των νέων προγραμμάτων σπουδών στα Θρησκευτικά παρουσιάζει ένα μάθημα ανοικτό, διαλογικό και πλουραλιστικό, το οποίο διατηρεί μεν τον γνωσιακό και παιδαγωγικό χαρακτήρα που είχε ως τώρα, αλλά επιπλέον λαμβάνει υπόψη τις απαιτήσεις των καιρών, τις μορφωτικές ανάγκες των σύγχρονων μαθητών και εμπλουτίζεται με περισσότερα στοιχεία για τις χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης και τις άλλες μεγάλες θρησκείες του κόσμου. Οι «συντεταγμένες» αυτές διαμορφώνουν ένα πρόγραμμα θρησκευτικού μαθήματος το οποίο ξεκινά από και έχει επίκεντρο την ελληνορθόδοξη παράδοση του τόπου, την παράδοση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, όπως αυτή σαρκώθηκε στη ζωή και αποτυπώθηκε στα μνημεία του πολιτισμού του. Κάθε μαθητής ή μαθήτρια, ανεξαρτήτως της θρησκευτικής του ιδιοπροσωπίας, είναι απαραίτητο και πολύτιμο να γνωρίζει την θρησκευτική παράδοση του τόπου ως πίστη, λατρεία, ζωή, τέχνη και πολιτισμό. Αυτό είναι το *πρώτο και βασικό πλαίσιο* του μαθήματος. Το *δεύτερο πλαίσιο* επιχειρεί ένα άνοιγμα στις μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις που συναντώνται στην Ευρώπη και γενικότερα στον κόσμο, εκτός της Ορθοδοξίας, όπως ο Ρωμαιοκαθολικισμός και ο Προτεσταντισμός στις κύριες και βασικές του ομολογίες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο ζήτημα της θρησκείας στη σύγχρονη Ευρώπη (Γυμνάσιο-Λύκειο) και για τις μη θρησκευτικές πεποιθήσεις και στάσεις ζωής, την εκκοσμίκευση, τον πολιτισμό, την πολιτική, την κοινωνία, τη δικαιοσύνη, την εξουσία, την οικουμενικότητα του κόσμου, τη θεώρηση της πολυπολιτισμικότητας, της ετερότητας, τη συμβίωση, τον διάλογο, την υπέρβαση των στερεοτύπων (Λύκειο).

Το *τρίτο πλαίσιο*, διευρύνοντας τα δύο προηγούμενα, περιλαμβάνει ορισμένα βασικά στοιχεία από τα μεγάλα θρησκευόμενα και ιδίως όσα ενδιαφέρουν την ελληνική κοινωνία περισσότερο, δηλαδή, τις μονοθεϊστικές παραδόσεις του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ και τις απωανατολικές θρησκείες, τον Ινδουισμό, τον Βουδισμό και τα κινεζικά θρησκευόμενα. Οπωσδήποτε, τα στοιχεία αυτά δίνονται σύμφωνα με τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά, την ηλικία και τις μορφωτικές ανάγκες των παιδιών. Επιπλέον, δεν αποτελούν διδακτέα ύλη, αλλά διαθέσιμα διδακτικά μέσα και υλικά για τον εκπαιδευτικό, ο οποίος καλείται να σχεδιάσει τη διδασκαλία του με βάση τις ιδιαίτερες συνθήκες της τάξης του.

Επισημαίνεται, πάντως, ότι τα νέα προγράμματα σπουδών αφορούν τη θρησκευτική αγωγή στη δημόσια εκπαίδευση και όχι την εκκλησιαστική κατήχηση ή την εκκλησιαστική εκπαίδευση. Το ΜτΘ βεβαίως και έχει ως *κέντρο*, αφετηρία και πρωταρχικό μέλημα την Ορθόδοξη πίστη και ζωή, αλλά οφείλει και πρέπει να έχει *ορίζοντα αναφοράς και διαλόγου* και με τις άλλες χριστιανικές κατανοήσεις, με τις άλλες θρησκευτικές παραδόσεις και με τις σύγχρονες φιλοσοφικές ή άλλες μορφές πνευματικότητας. Ένας ουσιαστικός διάλογος,

ανάμεσα στο κέντρο και στον ορίζοντα, ο οποίος αναπτύσσεται στο πλαίσιο του ΜτΘ, θεμελιωμένος πάνω στην ορθή προσέγγιση και κριτική κατανόηση των διαφορετικών αφηγήσεων, δεν στοιχειοθετεί απομάκρυνση από την Ορθοδοξία ή κάποια μορφή θρησκευτικού συγκρητισμού· απεναντίας, συνιστά κυρίως και κατ' εξοχήν την πεμπτούσια της χριστιανικής μαρτυρίας στον σύγχρονο και ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο μας. Η προσέγγιση αυτή δεν έγινε απερίσκεπτα. Και τούτο διότι, ακριβώς, θεωρούμε ότι το ΜτΘ οφείλει στο πλαίσιο λειτουργίας του να διαχειρίζεται τη γνωριμία με τις άλλες θρησκείες, να έχει άποψη για τη θρησκευτική ετερότητα και να εγκαινιάζει ή να ενθαρρύνει έναν ουσιαστικό διάλογο και μία κριτική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει. Όπως ο Χριστιανισμός δεν ανήκει μόνο στους Χριστιανούς, αλλά επηρέασε και συνεχίζει να επηρεάζει τον πολιτισμό και τη ζωή ακόμη και ανθρώπων που αρνούνται οποιαδήποτε σχέση μαζί του, γι' αυτό και είναι πολλαπλώς ενδιαφέρον στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής και διαθρησκειακής διάστασης να γνωρίσουν και να συζητήσουν οι μαθητές τις βασικές διαστάσεις και των άλλων θρησκευτικών παραδόσεων. Οι επικριτές αυτής της προσέγγισης αντιλαμβάνονται το ΜτΘ μάλλον ως κλειστό μάθημα που δεν χρειάζεται να διαλέγεται στον δημόσιο χώρο του σχολείου. Ωστόσο, οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί δεν είναι απλώς οι μόνοι που έχουν διδαχθεί θέματα θρησκείολογίας στις πανεπιστημιακές τους σπουδές, αλλά και εκείνοι που καλούνται στις νέες συνθήκες των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών να διαδραματίσουν ουσιαστικό ρόλο *μετά λόγου γνώσεως* προς την κατεύθυνση του αλληλοσεβασμού και της ειρηνικής συνύπαρξης με τη θρησκευτική ετερότητα. Άλλωστε, αρχές όπως η ανοικτότητα, η ανεκτικότητα, η νηφαλιότητα, η οικουμενικότητα, η αποδοχή και ο σεβασμός του άλλου, της θρησκευτικής ετερότητας και του διαφορετικού πολιτισμού, η ειρηνική συνύπαρξη, ο διάλογος, η ελευθερία κ.ά., αποτελούν όχι απλώς θεωρητικές συλλήψεις της νεωτερικότητας ή της χριστιανικής διάνοησης, αλλά βιωματικές κατακτήσεις της Ορθόδοξης Παράδοσης κατά την μακραίωνα ιστορική της όδευση.